

Wereldburgerschap in Nederland

Een verkenning

EVELINE KOOLHAAS-GROSFELD

Voor het jaarlijkse congres van 2010 koos de Werkgroep Negentiende Eeuw wereldburgerschap als onderwerp. Dit vraagt om enige toelichting, het fenomeen wereldburger – als ideaaltype en als zijnswijze – is immers van alle tijden. Cicero's gezegde 'Ubi bene ibi patria' – 'waar ik mij goed voel is mijn vaderland' – is nadien nog vele malen herhaald.¹ Wereldburgerschap is uiteraard ook niet aan een territorium gebonden. Het vaderland van de wereldburger bestaat uit de gemeenschap van de Republiek der Letteren, een supra-nationaal netwerk van intellectuelen. Standsgebonden is wereldburgerschap dus wel; het is een keuze en een manier van zijn die in het algemeen alleen is weggelegd voor de geletterde elite. Haar netwerk steunt vanouds op de correspondentie van geleerden, het aantrekken van buitenlanders op universiteiten, het lezen en reageren op buitenlandse publicaties en het voeren van een gemeenschappelijke taal. Aanvankelijk was dat het Latijn, later het Frans, nog weer later het Engels. Reizen was en is natuurlijk ook belangrijk, maar geen noodzakelijke voorwaarde om van elkaars gedachtengoed op de hoogte te zijn.²

Sommige wereldburgers wilden tegelijkertijd wereldverbeteraars zijn. Zo was de humanist Comenius (1592-1670) vervuld van de missie om de algemene vrede te bewerkstelligen. Hij ontwierp daartoe een universeel onderwijsstelsel, uiteraard op christelijk-humanistische ronslag. Wereldvrede ter meerdere glorie van Christus, daar ging het om in deze vroege periode.³ Achttiende-eeuwse kosmopolitische geesten streefden vervolgens vooral een verlicht, menslievend ideaal na: de bevordering van het welzijn van de gehele mensheid door verspreiding van over de hele wereld vergaarde kennis.

Bijzonder voor de negentiende eeuw is dat de wereldburger te maken heeft met de patriot, dan wel de nationalist. Hun steeds dwingend wordende aanwezigheid zette de wereldburger onder druk om zijn nut en noodzakelijkheid

1 Cicero, *Tusculanae Disputationes* boek v, alinea 37. E-book, www.gutenberg.org/files/14988 (New York 1877), Het was ook een van Erasmus' lijfspreuken.

2 Willem Frijhoff, 'Conceptual History, Social History and Cultural History: the Test of 'Cosmopolitanism'', in: Ian Hampsher-Monk e.a. (red.), *History of concepts: comparative perspectives* (Amsterdam 1998) 103-115. Dit artikel is een reactie op Gerd van den Heuvels lemma 'Cosmopolite, Cosmopolitisme', in: Rolf Reichardt e.a. (red.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, 5 (München 1986) 41-15.

3 Derek Heater, *World citizenship and government. Cosmopolitan ideas in the history of western political thought* (New York 1996) 63-64.

te expliciteren. Dit maakt het onderwerp juist voor *De Negentiende Eeuw* interessant. De geschiedenis van het nationalisme in Nederland is de afgelopen decennia terdege onderzocht; het leek ons nu tijd om de blik te richten op kosmopolitische opvattingen en praktijken. Hoe konden die zich handhaven in de eeuw van het nationalisme?

De historische opvattingen van wereldburgerschap zijn voor Nederland niet systematisch onderzocht.⁴ Eigenlijk wel vreemd voor een land dat eeuwenlang meespeelde op het politieke wereldtoneel, geen grenzen kende als het aankwam op ontdekkingsstochten, zendingsdrang, handeldrijven, en ook internationaal georiënteerd was wat betreft de consumptie van cultuur. Nederlanders lieten zich ook niet onbetuigd in de internationale vredesbeweging, een van de meest kosmopolitische experimenten van de negentiende eeuw, al moet erbij gezegd worden dat de aansluiting vanuit Nederland veel trager verliep dan vanuit Engeland, Frankrijk en Duitsland. Niet dat de filantropische doelstellingen hier niet werden onderschreven, maar veel Nederlanders zagen het nut niet van een vredesbond in hun vredelievend land, dat altijd het goede voorbeeld had gegeven. Kennelijk vond men het pacifisme voor Nederland zo vanzelfsprekend, dat het overbodig leek om zich te organiseren.⁵

Om goed zicht te krijgen op het fenomeen wereldburgerschap in het negentiende-eeuwse Nederland zal nog veel bronnenonderzoek nodig zijn. Het doet ons plezier hiervan in dit themanummer alvast een paar proeven te kunnen presenteren. Lotte Jensen koos het gedicht *De Wereldburger* van Jan Fredrik Helmers als invalshoek, Jan Oosterholt de kunstkritiek van Bakhuizen van den Brink en Arnold Lubbers de lectuur van vroeg-negentiende-eeuwse leesgezelschappen. Leen Dresen komt met verrassende resultaten uit de natuurjournalistiek tussen 1850 en 1900, en Robert Verhoogt toont met adembenemende beelden de letterlijk grensoverschrijdende praktijken van de luchtballonvaarders.

Voor deze inleiding is gezocht naar kosmopolitische opvattingen in Nederlandstalige bronnen – oorspronkelijk dan wel vertaald – uit de late achttiende eeuw, wanneer het patriottisme duidelijk van zich gaat spreken.⁶ Als eerste vermeldenswaard zijn de opvattingen van twee buitenlandse auteurs, die ook in Nederland gelezen werden: de Duitse romanschrijver en publicist Christoph Martin Wieland (1733-1813) en de Franse filosoof Jean Jacques Rousseau (1712-1778). Beiden waren belangrijke gangmakers in het debat over wereldburgerschap en patriottisme.

4 Andrea Albrecht, *Kosmopolitismus. Weltbürgerdiskurse in Literatur, Philosophie und Publizistik um 1800* (Berlijn/New York 2005) geeft in haar inleiding een uitgebreid overzicht van de internationale stand van het historisch onderzoek naar wereldburgerschap. Van de daarna verschenen literatuur noem ik hier alleen Michael Scrivener, *The cosmopolitan ideal in the age of revolution and reaction, 1776-1832* (Londen/Vermont 2007).

5 J.A. Jolles, *Vredesbond te 's-Gravenhage*, (z.p. 1870) 12-13. Zie verder W.H. van der Linden, *The international Peace Movement 1815-1874* (Amsterdam 1987) 59-67; 127-133; 261-269; 933-1001.

6 Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van de onlangs gelanceerde databank Early Dutch Books Online, waarvoor tienduizend in Nederland uitgegeven boeken uit de periode 1780-1800 zijn gedigitaliseerd. Bovendien zijn de bestanden op trefwoord doorzoekbaar gemaakt. Het trefwoord 'wereldburgerschap' geeft 71 hits, waarvan er zeker 15 niet meer betekenen dan 'sterveling'.

Wereldburgerschap en patriottisme, 1780-1800

Men vindt eene soort van Stervelingen, waar van de Ouden zo nu en dan alrede gewaagden, onder den naam van *Kosmopoliten*, en die – zonder afspraak, zonder ordenteeken, zonder Loges te hebben, en zonder door eeden daartoe verbonden te zijn, – eene zekere Broederschap uitmaaken, welke vaster te saam verknogt is, dan eenige andere Orde in de waereld. Twee *Kosmopoliten* komen, de eene van het *Oosten*, de andere van het *Westen* – zien elkander voor de eerstemaal, en – zijn vrienden!⁷

Zo omschreef Wieland de sympathie die wereldburgers voor elkaar zouden voelen.⁸ Het bijzondere van hun verbondenheid is dat zij op niets anders berust dan de liefde voor de mensheid en de behoefte haar bestaan op aarde door vermeerdering van kennis te verbeteren. Wielands wereldburger is een wijze figuur die, zonder aan een bepaalde gemeenschap verbonden te zijn, de aardbodem als zijn vaderland en alle mensen, ongeacht het onderscheid van taal, zeden en gewoontes, beschouwt als medeburgers of broeders, die recht hebben op zijn hulp, zijn medelijden, zijn advies en zonodig zijn terechtwijzingen. ‘Vooroordelen, uitsluitende neigingen, gewinzuchtige inzichten’, al die kwalen waarmee mensen die tot een bepaalde groep horen belast zijn, zijn hem vreemd:

De wereldburger alleen, is voor een zuivere onpartijdige, door geen onëchte bijvoegzels vervalschte, toegeneigdheid tot alle menschen, vatbaar.⁹

Deze autonome positie maakt hem tot de meest betrouwbare raadgever die een vorst zich kan wensen.¹⁰ Wieland hamerde zo op de onpartijdigheid van de wereldburger, omdat hij beducht was voor de radicale politieke hervormingsplannen van zich kosmopolitisch noemende groeperingen, zoals in Duitsland de Vrijmetselaars en de Illuminaten. De laatste stonden een nieuwe, kosmopolitische wereldordering voor zonder nationale, klasse- en godsdienstige grenzen. Wieland zag totaal geen heil in dergelijke utopieën, bedacht door wat hij, ter onderscheiding van ware kosmopolieten, ‘pseudo-kosmopolieten’ noemt. De ‘pseudo-kosmopoliet’ gaat overhaast te werk; hij wil volkeren zo snel mogelijk vrijheden geven terwijl zij daar nog helemaal niet op voorbereid zijn. Het voorgespiegelde geluk zal een loze belofte blijken, met alle gevolgen van dien. De ‘ware kosmopoliet’ daarentegen wil het geluk van de mensheid bewerkstelligen door geleidelijke verlichting. Hij strijdt eerst voor persvrijheid en vrijheid

7 C.H. Wieland, *De Abderiten. Eene staatkundige roman* [uit het Duits vertaald door G. Paape] (Den Haag 1786) 201-202.

8 Voor Wielands gedachten over wereldburgerschap zie Albrecht, *Kosmopolitismus*. 82-105 en in het kort ook Pauline Kleingeld, *Wereldburgers in eigen land: Over kosmopolitisme en patriottisme* (Leiden 2005) 4-11; zij behandelt de kosmopolitische theorie vanuit de hedendaagse praktische wijsbegeerte.

9 C.H. Wieland, *Zamenspraken van Diogenes van Sinope* [vertaald uit het Duits] (Amsterdam ca. 1788) 173-175. Ook verschenen onder de titel *Diogenes* (Amsterdam 1788).

10 Wieland, *Zamenspraken*, 176-177.

van meningsuiting, als voorwaarden voor de verspreiding van kennis en een vreedzame hervorming. Verlichting en wereldburgerschap gaan dus hand in hand. Hoe de ware wereldburger zich moet verhouden tot zijn geboorteland lag voor Wieland niet ingewikkeld. De door hem vergaarde en verspreide kennis zal vanzelfsprekend ook zijn eigen landgenoten ten goede komen; op die manier is de wereldburger tegelijkertijd een goed patriot.¹¹

In Frankrijk had wereldburgerschap aanvankelijk geen uitgesproken positieve betekenis. De *Encyclopédie*, die de bevordering van de mensheid toch als hoogste doel had, typeert de wereldburger nuchter als ‘un homme, qui n’a point de demeure fixe, ou bien un homme qui n’est étranger nulle part.’ En voor de *Dictionnaire de l’Académie française* uit 1762 is de wereldburger: ‘Celui qui n’adopte point de patrie. Un cosmopolite n’est pas un bon citoyen.’¹² Maar wat nu als de burger zich niet thuisvoelt in het vaderland, is hij dan niet beter af als kosmopoliet? Deze vraag ligt besloten in Rousseau’s geruchtmakende boek *Emile, ou de l’éducation*. Rousseau wordt vaak afgeschilderd als een tegenstander van wereldburgerschap, meestal met een verwijzing naar zijn uitroep:

Wacht u voor die wereldburgers, die, in hunne boeken, van verre gaan zoeken naar plichten, die zij zich niet verwaardigen rond om zich uit te oefenen. Zulk een filosoof bemint de Tartaaren, om ontheven te zijn van zijne gebuuren liefde te betoonen.¹³

Rousseau dacht echter veel genuanceerder. Hij spreekt zich hier alleen negatief uit over een bepaald type wereldburger, namelijk de filosoof die op basis van zijn boekenkennis kosmopolitisch denkt, maar ondertussen zijn burgerplichten verzaakt. Bovendien is Rousseau ook over patriottisme niet onverdeeld positief. Hij hekelde de vijandigheid tegenover vreemden waarmee patriottisme volgens hem onvermijdelijk gepaard gaat:

Elke kleinere maatschappij, wanneer ze naauw en wel vereenigd is, verwijdt zich van de groote. Ieder vaderlands-gezinde is hard voor de vreemdelingen.¹⁴

Zijn geesteskind Emile wordt dan ook niet direct tot patriot opgevoed. Als kind wordt hij zelfs buiten elke vorm van burgerlijke gemeenschap gehouden om eerst zijn eigen individualiteit te ontwikkelen. Vervolgens leert hij om zijn natuurlijke eigenliefde uit te strekken naar zijn medemens in het algemeen. Eerst als de jongen vijftien jaar is vindt zijn leraar het tijd dat hij gaat socialiseren. Zij spreken af dat hij zelf de gemeenschap uitkiest waar hij als volwassene in wil leven. Om een goede keuze te kunnen maken gaan zij eerst samen een

11 Albrecht, *Kosmopolitismus*, 89-90 en 151-169 over de Illuminaten. Voor de kosmopolitische vrijmetselarij zie M.C. Jacob, *Strangers nowhere in the world. The rise of cosmopolitanism in Early Modern Europe* (Philadelphia 2006) hoofdstuk 4 en verder het artikel van Jensen in deze bundel.

12 Van den Heuvel, ‘Cosmopolite, Cosmopolitisme’, 3.

13 *Emile, of verhandeling over de opvoeding van Jan Jaques Rousseau* [uit het Frans vertaald] (Kampen 1790) 41. De Nederlandse vertaling is overigens niet het complete boek.

14 *Emile, of verhandeling over de opvoeding*, 37-38.

grote reis maken met de nadrukkelijke bedoeling om kennis van de wereld en de mensen op te doen en talen te leren. (Rousseau is sterk gekant tegen reizen zonder doel. Een doelloze wereldreiziger verdient niet de naam van kosmopoliet, hij is een vagebond.) Bij thuiskomst kan Emile echter geen keuze maken. Hij heeft vele soorten samenlevingen gezien, maar wil zijn vrijheid en onafhankelijkheid niet kwijtraken. De leraar, die beseft dat Emile een egoïstische Einzelgänger dreigt te worden, dwingt hem om een concessie te doen. Hij raadt de jongen aan om voor zijn geboorteland te kiezen. Want ook al is dat misschien niet de ideale plaats, voor hem is het belangrijk ergens te leven waar hij zijn plichten vervullen kan, en een van die plichten is de afhankelijkheid aan zijn geboorteland. Dit laatste moet ook weer niet overdreven worden, vindt de leraar, het mag niet ten koste gaan van de algemene mensenliefde.¹⁵

Was de ware wereldburger bij Wieland als vanzelf ook een patriot, bij Rousseau krijgt hij de vaderlandsliefde als burgerplicht op de schouders gelegd. Zo'n dubbele loyaliteit ziet Rousseau echter niet voor iedereen weggelegd. De meeste mensen laten zich volgens hem niet opvoeden tot kosmopoliet; het medeleven zwakt af naarmate de anderen verder van hen afstaan. Het medeleven van de massa is alleen te activeren door het koppelen aan een begrensd, overzichtbaar collectief. Voor de universele gemeenschapszin is alleen plaats in enkele grote 'kosmopolitische zielen', die de ingebeelde grenzen tussen de volkeren kunnen overschrijden.¹⁶

Het publiek dat *Emile* in de Nederlandse vertaling van 1790 las, werd direct deelgenoot van de reacties die het boek opriep bij enkele vooraanstaande Duitse pedagogen; de uitgever plaatste hun (uit het Duits vertaalde) kanttekeningen bij de lopende tekst. Dit is wat een van hen aantekent bij Rousseau's bewering dat patriotisme leidt tot vreemdelingenhaat:

Verkeerd, geheel en al verkeerd! Een mensch kan een voortreffelijk burger van zijn vaderland, en een voortreffelijk weereld-burger *te gelijk* wezen. Is hij dat niet, dan ontstaat zulks uit vermijdelijke gebreken der menschheid.¹⁷

Waarop de volgende opmerkt dat Rousseau niet schrijft over hoe het zou kunnen zijn, maar hoe het altijd was en nog steeds is.¹⁸ De derde beaamt dat patriotisme meestal de achting voor vreemdelingen vermindert. Hij vraagt zich af of er toch niet een manier is waarop vaderlandsliefde kan bestaan zonder dat zij afbreuk doet aan algemene mensenliefde. Zijn conclusie is: wel in theorie, maar niet in de praktijk, 'of de weereld moest vooraf geheel anders gesteld wezen.'¹⁹ De vierde commentator tenslotte schrijft:

15 Albrecht, *Kosmopolitismus*, 62-82.

16 Ibidem, 79.

17 *Emile, of verhandeling over de opvoeding*, 37 (Ehlers, hoogleraar te Kiel).

18 Ibidem, 38 (J.H. Campe, Anhalt-Dessausche School- en Opvoedingsraad).

19 Ibidem, 38 (F.G. Resewitz, abt te Kloosterbergen).

Deze strijd tusschen de vaderlandsliefde en menschenliefde bestaat slegts van den éénen kant. Te weten: een zeer hooge graad van vaderlandsliefde sluit, bij elke mededingerschap, de menschenliefde uit; maar niet omgekeerd. Wie alle menschen als menschen liefheeft, zal ook zijn medeburgers lief hebben, omdat deze menschen zijn.²⁰

Aan onze landgenoten zijn we gewend, vervolgt deze schrijver, we hebben dezelfde zeden en gewoonten, en dus geven we aan hen onwillekeurig de voorkeur boven anderen. Juist daarom lijkt het hem beter:

Dat men niet zoo zeer de vaderlandsliefde, als wel voornamelijk de menschenliefde, bij de jeugd moet trachten op te wekken. Immers vindt deze niet overal het vaderland, maar wel overal menschen.

Waarom hij nog toevoegt dat de mensheid een concreet gegeven is, het vaderland daarentegen niet meer dan 'een schaduwbeeld, 't welk maar al te ligt tot geestdrijverij vervoerd, en tot allerlei buitenspoorigheden kan misbruikt worden.'²¹

Waarom het commentaar van de Duitse geleerden aan Nederlandse lezers werd voorgeschoteld is overigens niet duidelijk. Hun antagonisme zegt vooral iets over de politieke situatie in Duitsland, waar algemene menslievendheid door het optreden van de Illuminaten met argwaan bekeken werd. In Nederland zal men zich hierin niet gauw hebben herkend. Vanaf de jaren 1770-1780 spanden opinieleiders zich steeds sterker in om het vaderland duidelijk voorstelbaar en geliefd te maken, maar van overdrijving die tot uitsluiting van vreemden leidde was geen sprake.²² Als er specifiek over de relatie tussen vaderlandsliefde en wereldburgerschap geschreven werd, was het juist om uit te leggen dat de twee in elkaars verlengde liggen. In het ene geval was het verlicht christelijk geloof het uitgangspunt:

Die toch de kracht van den Christelijke Godsdienst kent en gevoelt, ziet geen mensch meer als een vreemden aan; allen zijn ze ons vleesch en gebeente, allen onze medegeroepen. [...] Hier verwijdt zich nu onze borst, en besluit niet langer alleenlijk ons huisgezin, onze vrienden, ons Vaderland in den omvang der liefde. Neen, alle menschen naar ons vermogen te dienen, allen het goede te wenschen [...] dit is 'het algemeene patriotismus van den Christen.'²³

20 Ibidem, 39-41 (P. Villaume, hoogleraar te Berlijn).

21 Ibidem, 39-41.

22 N.C.F. van Sas, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politiek conjunctuur, 1763-1813', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 275-309.

23 *De godsdienstvriend* 5 (1789) 264. Dezelfde invalshoek van christelijke mensliefde had het tijdschrift *De kosmopoliet of waereldburger* (1776-1777) dat was opgericht door de in Nederland wonende Duitser O.C. Hoffham. Zie Inger Leemans, 'Ein wahres Phänomen von neuem Weltkörper', in: Cis van Heertum e.a. (red.), *De andere achttiende eeuw* (Nijmegen 2006) 263-283.

In het andere geval was het de nuttige rol die de wereldburger voor het vaderland kon vervullen. Een gedetailleerde voorstelling van die rol vinden we in *Eene handvol menschevreugde* uit 1781 van de schrijfster Margriet van Essen-van Haeften (1751-1793). ‘Geloof niet, Vrienden, dat Vaderlandsliefde u het omzien op aarde verbieden zou’, zo begint zij, nadat zij eerst een gloedvol betoog over de vaderlandsliefde heeft gehouden. Een verstandige jongeling gaat op reis, als zijn omstandigheden dat toelaten, en ontwikkelt zich al reizend tot wereldburger. Hij zal ‘als een wijze de aarde doortrekken’, en aandachtig kijken naar wat de natuur op allerlei verschillende plaatsen voortbrengt en wat de mensen daar met hun vernuft aan hebben bijgedragen. De ‘reizende wereldburger’ bezoekt alle grote en kleine steden, paleizen, havens, markten, werkhuizen en kabinetten van verzamelaars. Van belang is ook dat hij meneskennis opdoet, dat hij ‘de verstandigen onder alle natiën’ en de ‘scholen van wijsheid’ bezoekt; dat hij zijn aandacht vestigt op de zeden, daden en karakters der volkeren, en onderzoekt in hoeverre klimaat, regeringsvorm en godsdienst daar invloed op uitoefenen. Hij moet ‘geslachten met geslachten, natiën met natiën’ vergelijken en ontdekken waar zij met elkaar overeenstemmen en verschillen. Verrijkt met al die kennis zal hij naar zijn vaderland terugkeren en aan zijn medeburgers verslag uitbrengen. Zo zal hij ‘een van deszelfs nuttigste burgers worden.’²⁴ Hier horen we duidelijk Wielands concept van de ware wereldburger, die zijn land verrijkt met kennis van de wereld en dus tevens een goed patriot is.

Ter afronding

Het bronnenonderzoek over de jaren 1780-1800 heeft (tot nu toe) weinig van dit soort uitvoerige, door Nederlanders geschreven gedachten over wereldburgerschap opgeleverd.²⁵ De term wereldburger of kosmopoliet (ook geschreven als cosmopoliet) duikt regelmatig op, maar wordt meestal terloops gebruikt. Nu eens is ‘wereldburger’ een pseudoniem van een schrijver in tijdschriften met veelzeggende titels als *De wereldbeschouwer* en *De Vraag-al*, dan weer de kwalificatie van een fictief of bestaand persoon. In die gevallen staat ‘wereldburger’ meestal voor iemand die onbaatzuchtig is, verdraagzaam, een weldoener van de mensheid, die veel gereisd, gezien en geleerd heeft en in staat is tot onpartijdig oordelen. Vooral dit laatste, het onbevooroordeeld zijn, komt herhaaldelijk voor, opnieuw een blijk van de invloed van Wieland. Verder waren er auteurs die zichzelf een wereldburger voelden. Zo lezen we over de Engelman Thomas Hollis, ‘een vrijheids- en menschevriend’:

²⁴ Margriet van Essen-van Haeften, *Eene handvol menschevreugde* (Amsterdam 1781) 13-36. Van Essen was een aanhangster van het bevindelijk protestantisme. Deze bundel was grotendeels een navolging van de Duitse predikant-dichter C.F. Sintenis. Zie B. Paasman op de site van het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, d.d. 07-04-2009.

²⁵ Waarmee niet gezegd is dat het onderwerp niet leefde. Zie het artikel van Jensen.

Zijne Menschliefe en Edelmoedigheid bepaalden zich niet tot den kleinen plek gronds zijn Vaderlands: hij speurde verdiensten op in alle deelen der Wereld; zich zelve aanmerkende als een *Wereld-burger*.²⁶

Dat het begrip niet altijd zo'n ethische lading kreeg, illustreert tenslotte het volgende voorbeeld:

Ik bevond mij gaarne onder deeze talrijke Handeldrijvers, onderscheiden in kleding, in zeden, en in taal. [...] Hier zag ik een hoop *Armeniers*, daar een hoop *Jooden*, en verder een groep *Hollanders*. Ik werd agter een volgende een *Deen*, een *Zweed*, een *Franschman*, of liever, ik was een Wereldburger.²⁷

Een reden waarom er niet meer over wereldburgerschap werd geschreven, is ongetwijfeld dat van de belangrijkste buitenlandse boeken op dat gebied betrekkelijk snel vertalingen voor handen waren. De boeken van Wieland en Rousseau zijn reeds genoemd. In 1788 verscheen *Merkwaardige levensgeschiedenis van Fredrik, vrijheer van der Trenck, beschreven door hem zelve*, en in 1794-1795 *Lodewijk van Seelberg of de dwaalende wijsgeer* van Adolf F.F.L. Freiherr von Knigge. Beide boeken zijn autobiografische romans waarin de auteurs hun Werdegang als wereldburger beschrijven.²⁸ Verder waren veel Nederlandse tijdschriften wel zo internationaal georiënteerd dat men zich al lezende een wereldburger kon voelen. En hiermee doemt misschien nog een andere reden op: Nederlanders waren al zo kosmopolitisch ingesteld, waarom dit extra aan te wakkeren?

Een opiniemaker die dit zeker niet nodig vond was Ysbrand van Hamelsveld (1743-1812), predikant, patriot en lid van de Eerste en Tweede Nationale Vergadering. In zijn bekendste werk, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*, beklagt van Hamelsveld zich over de negatieve effecten die de wereldwijde koophandel op de Nederlanders heeft. De contacten met vreemde volkeren wakken steeds maar weer nieuwe denkbeelden en nieuwe behoeften; dat gaat ten koste van de voorliefde voor het vaderland en de eigen oude gewoontes:

Gevoel van menschelijkheid en meer uitgebreide verkeer met vreemdelingen beschaaft het ruwe, het eigenzoekende der vaderlandsliefde, maar neemt ook ligtelijk het schoone en verhevene van dezelve weg – ja onder den schijn, dat men een beschaafd wereldburger zij, wordt dikwijls alle daadlijke menschlievendheid verstikt.²⁹

²⁶ *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* (tweede stuk voor 1795) 239.

²⁷ Citaat uit *Beschrijving van de stad Larnic, op het eiland Cyprus* van Abbé Mariti, *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen*, (tweede stuk voor 1791) 439.

²⁸ Respectievelijk vertaling van *Die merkwürdige Lebensgeschichte des Friedrich Freiherr von der Trenck* (1787) en van *Die Verirrungen des Philosophen oder Geschichte Ludwigs von Seelbergs* (1787). Over Knigge zie Albrecht, *Kosmopolitismus*, 151-169.

²⁹ Ysbrand van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie* (Amsterdam 1791) 160-161.

Voor Van Hamelsveld was de verhouding tussen wereldburger en patriottisme duidelijk uit balans. Zijn kritiek is een voorafspiegeling van de pessimistische sfeer waarin Nederland omstreeks 1800 terecht komt.³⁰ Naarmate de politieke en economische omstandigheden verslechterden, werd de druk op vaderlandsliefde en nationaal gevoel sterker opgevoerd. Verrassend genoeg verdween het ideaal van een grensoverstijgende verbondenheid tussen mensen niet van het toneel, zoals we in de nu volgende artikelen zullen zien.

30 Van Sas, 'De vaderlandse imperatief', 305-307.